

dan ayırarak Sayda eyaleti adıyla yeni bir beylerbeylik teşkil etti. Ancak Fahreddin'in 1027'de (1618) bölgeye dönmesine izin verilmesinden ötürüldüğü 1635 yılına kadar şehir tekrar onun nüfus bölgesinde yer aldı. Bu dönemde Fahreddin, Avrupa'dan beraberinde getirdiği mühendis, mimar ve sanatkârlarla şehri büyük ölçüde imar ettirdi. Yaptırdığı müstahkem saray bugün harap olmasına rağmen Avrupalı tüccarlar için inşa ettirdiği Fransız Hanı hâlâ ayakta. Bölgede ipek sanayi ve ziraatın canlanması için büyük çabalar gösterdi. Evliya Çelebi XVII. yüzyılın ikinci yarısında uğradığı Sayda'nın kale, liman ve ziyaretgâhlarını etraflıca anlatır. Müellif ayrıca üç mahallesi olan şehirde 1200 ev, altı cami (Yenicami, Câmîu'l-bahr, Kethüdâ Camii, Kutışoğlu Camii, Câmîu's-sûk ve Ber-rânî), yedi medrese, üç hamam, dört han ve 400 kadar dükkân bulunduğunu yazar. İskele başındaki Frenk Hanı'nda Batılı konsolosların oturduğunu ve buranın 300 odalı kale gibi bir yer olduğunu, fakat şehirde bedesten bulunmadığını belirtir.

Sayda 1163'ten (1750) itibaren Zâhir el-Ömer'in nüfus bölgesi içerisinde yer aldı. Onun 1189'daki (1775) isyanının bastırılmasının ardından iki defa Sayda beylerbeyliğine getirilen Cezzâr Ahmed Paşa bölgede kontrolü sağladı. Şehir, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanı sırasında oğlu İbrâhim Paşa'nın 1831 Suriye ve Anadolu seferi sonucu Mısır valiliğinin denetimine girdi. Gelişmeler karşısında İngiltere ve Avusturya'nın yardımıyla hareket eden Osmanlı kuvvetleri, bütün Filistin ve Suriye'den Mısır askerlerini çıkararak Osmanlı hâkimiyetini yeniden kurdu.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Sayda ekonomik ve idarî yönden önemini kaybetmeye başladı. Bölge ticaretinin merkezi tedricen Beyrut'a kaydı. O yıllarda meydana gelen deprem şehre büyük zarar verdi. Bu gelişmelere bağlı olarak Osmanlı Devleti, 1865 Vilâyet Nizamnamesi'nin ardından Sayda vilâyetini lağvederek Suriye vilâyetiyle birleştirdi. Sayda bir kaza merkezi konumuna getirilip vilâyetin Beyrut sancağına bağlandı. Ancak oldukça problemlili olan bölgeyi Şam'dan idare etmenin zorlukları görülünce 1888'de gerçekleştirilen yeni bir idarî düzenleme ile Beyrut vilâyeti teşkil edildi. Sayda yine Beyrut sancağına bağlı bir kazanın merkeziydi. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında portakal, limon, mandalina, muz ve badem ağaçlarıyla dolu bahçeleriyle ünlü olan Sayda'da altı cami, sekiz zâviye, dört kilise, dört hamam, bir rüşdiye, biri gayri müs-

limlere mahsus üç mektep, üç sabunhâne, birkaç debbağhâne ve üç ipek fabrikası mevcuttu. Şehrin ortasında Sâhatüsse-râyâ denilen bir meydan ve küçük bir havuz vardı. Sayda'nın en yüksek noktasında Fransa Kralı IX. Louis tarafından yaptırılan kale yer alıyordu. Küçük bir ada üzerinde yer alan Kal'atü'l-bahr kâgir bir köprüyle sahile bağlanmıştı. Sayda, şehri güneyden kuzeye katederek Kal'atü'l-bahr önünde son bulan geniş bir tek caddeye sahipti. Şehrin mağazaları ve ticarî işletmeleri bu caddenin bağlantıları olan Şâkiriye, Tarf-kulkâmîle ve Beyrut caddeleri üzerinde bulunuyordu. Kuzey ve güney limanları kumla dolduğundan büyük gemiler artık yanaşamamaktaydı.

Sayda şehrinde 1893-1895 yıllarında 8287'si müslüman, 2448'i gayri müslim 10.735 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfus 1900-1901'de 11.970'e yükseldi. Bunun 9299'u müslümanlardan, 2731'i gayri müslimlerden meydana gelmekteydi. 1908 yılında 12.627 olan şehrin nüfusu 1916-1917'de 14.167 kişiye yükseldi. Bu nüfusun 11.398'ini müslümanlar, 2769'unu çeşitli din ve mezheplere mensup gayri müslimler oluşturmaktaydı. Sayda, I. Dünya Savaşı'nın ardından Ekim 1918 başında İngilizler tarafından işgal edildi. Nisan 1920'deki San Remo Konferansı'nda bütün Suriye ve Lübnan topraklarıyla birlikte Fransız manda yönetimine devredildi. Fransa'nın Eylül 1921'de Büyük Lübnan Devleti'nin kurulduğunu ilân etmesiyle bu devletin sınırları içerisinde yer aldı. Şehir, 1948 Arap-İsrail savaşı ve sonrasındaki gelişmelerin ardından yoğun bir Filistinli göçmen akınıyla karşı karşıya kaldı. 1946'da 15.000 kadar olan şehrin nüfusu bu hadiselerle büyük bir patlama gösterdi. Şehrin 1980'de 117.000 kişiye ulaşan nüfusunun yarısını Filistinli göçmenler oluşturmaktaydı. Sayda giderek Filistinli gerillaların merkezi olmaya başladı. Bu gerillaların sınırı geçerek İsrail'de gerçekleştirdikleri eylemler 1970'lerin ortalarından itibaren Lübnan-İsrail ilişkilerinin bozulmasına yol açtı. Birkaç defa yoğun İsrail bombardımanına mâruz kalan Sayda 1982'de işgal edildi. Lübnan'daki İsrail işgali 17 Mayıs 1983 antlaşması gereğince 1985'te son buldu. Sayda'nın 2003 yılındaki nüfusu 140.000'dir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 383, s. 391-401; nr. 401, s. 475-478; nr. 430, s. 332-334; nr. 543, s. 339-351; BA, MD, nr. 80, s. 141; BA, MAD, nr. 563, s. 155; BA, KK, Ruus, nr. 252, s. 71; Pîri Reis, *Kitâb-ı Bahriye* (nşr. Ahmet Demir, ed. Bülent An), Ankara 2002, s. 733-735; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*

(Dağlı), IX, 213-215; *Salnâme-i Vilâyet-i Suriye* (1298), s. 142-143; *Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut* (1311-1312), s. 391-395; (1318), s. 154; (1326), s. 239-245; Mehmed Refik – Mehmed Behcet, *Beyrut Vilâyeti I: Cenûb Kısmı*, Beyrut 1335, s. 311-328; U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine (1552-1615): A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, Oxford 1960, s. 47-48; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1970, V, 129-131, 199-201; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650*, İstanbul 1978, s. 142, 159; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1996, IX, 35; Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliği'nin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII/1, Elazığ 2003, s. 362-363, 366; P. Schwarz – [Metin Tuncel], "Sayda", *İA*, X, 260-262; Feridun Emecen, "Zâhir Ömer", a.e., XIII, 455-456; a.mlf., "Ma'noğlu, Fahreddin", *DA*, XII, 80-82; M. Lavergne, "Sayda", *EP* (Ing.), IX, 99-100; Şit Tufan Buzpinar, "Lübnan", *DA*, XXVII, 251-253.

ERSİN GÜLSOY

SAYDELE

(bk. ECZACILIK).

es-SAYDENE

(الصيدنة)

Birûnî'nin

(ö. 453/1061 [?])

eczacılıkla ilgili eseri.

Bazı kaynaklarda *Kitâbü's-Şaydele* olarak zikrediliyorsa da (İbn Ebû Usaybia, s. 459) müellif eserine *Kitâbü's-Saydene* adını vermiştir. Eser kısa bir mukaddime ve yine kısa beş fasılla ilâçların tarif ve tavsifini içeren çok geniş bir listeden oluşmaktadır. Birûnî, 442 (1050) yılında sekisen yaşlarında iken yazdığı kitabın istenilen biçimde tamamlanabilmesi için dönemin hekim ve eczacılarından dostu Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed en-Nehşâî'den yardım almıştır.

Alfabetik sırayla düzenlenen eserin mukaddimesinde eczacılık (saydele) ilminin tıp açısından taşıdığı öneme dikkat çekilir ve geleneksel tasnife uygun biçimde ilâçlar basit (müfred) ve birleşik (mürekkeb) adı altında ikiye ayrılır. Birleşik ilâçlar da yapı maddeleri itibarıyla nebâtî, hayvânî ve kimyevî olmak üzere gruplandırılır. İlaçlar tanımlanırken yararları yanında zararlarından ve yan etkilerinden bahsedilerek perhiz ve gerekli besinlerle iyileşme sağlandığı sürece hastaya ilâç verilmemesi önerilir. İlk ve Orta çağlarda eczacılık büyük ölçüde bitkisel ilâçlara dayandığından her farmakolog gibi aynı zamanda botanist

olan Bîrûnî, kendi dönemine kadar literatüre girmiş bitki türlerinin yanında Hindistan'da bulunduğu yıllarda bizzat ilgilendiği zengin bitki türlerini de bütün özellikleriyle tanıtır; bu yönüyle onun eseri diğer kaynaklardan farklıdır. Bîrûnî'nin en çok başvurduğu kaynaklar Ebû Bekir er-Râzî'nin *Sırrü'l-esrâr*'i ile *el-Hâvî'si* ve Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin *Kitâbü'n-Ne-bât*'idir. Verdiği ilâç isimlerinin sıra düzeni itibarıyla büyük ölçüde *Sırrü'l-esrâr*'a benzemesi dikkat çeker. İlâç yapımında kullanılan hayvansal maddeler, değerli taşlar, tuzlar, mineraller ve boyalar hususunda da Câlînûs (Galen), Huneyn b. İshak, Câhiz, Sâbit b. Kurre, Ya'kûb b. İshak el-Kindî ve İbn Mâseveyh gibi bilgilerin eserlerinden yararlandığı görülür.

Bîrûnî eserin ilk faslında "saydene / saydele" teriminin etimolojisini verir ve Arapça'daki sandal kelimesinin (parfüm ve ilâç yapımında kullanılan güzel kokulu ağaç) aslının Hintçe *çandal / çandan* olduğunu, bu ağaçtan güzel koku ve ilâç yapıp satmaya *çandana*, bu meslekle uğraşanlara *çandanânî* denildiğini, Arapça'da ç harfi bulunmadığı için onun yerine s kullanılarak bu iki kelimenin *saydene* ve *sandenânî* (eczacı) şeklinde Arapçalaştırıldığını söyler. Verdiği bilgiye göre ilmin adı olarak *saydene* kelimesi *saydeleden*, eczacı anlamındaki *saydelânî* ise *saydenânîden* daha yaygındır.

Eserin ikinci faslı ilâç türleriyle yapım tekniklerine ayrılmış, özellikle birleşik ilâçlarda oran çok önemli olduğundan bu işin ancak tecrübeli hekimler tarafından yapılması gereği vurgulanmıştır. Üçüncü fasılda eş değerli ilâçların kullanımında dikkat edilmesi gereken hususlar yer almaktadır. Dördüncü fasılda ilim dili niteliğiyle Arapça'nın Farsça'dan üstünlüğüne dikkat çeken Bîrûnî beşinci fasılda kendisinin ilme olan düşkünlüğünü, kaynaklardan nasıl yararlandığını ve bu konuda çok dil bilmenin önemini belirttiğinden sonra eczacılıkta kullanılan malzemelerin Arapça, Farsça, Soğdca, Süryânice, Yunanca, Türkçe ve Hindistan'da konuşulan çeşitli dillerdeki isimlerini bildiğinden söz etmekte, daha sonra da eczacılıkta kullanılan birçok bitkinin ve bunlardan yapılan ilâçların adını bu dillerde vermektedir. Kitabın önemli bir yanı da bitki türlerinin yetiştiği coğrafi bölgeleri ve iklim şartlarını tanıtmalarının yanında bunların kök, gövde, dal, budak, yaprak, çiçek, tohum ve meyvelerinden hangisinin ilâç yapımında kullanıldığı hususunda ayrıntılı bilgi içermesi ve hangisinin doğal bitki, hangisinin kültür bitkisi olduğunu belirtmesidir.

Kitâbü's-Şaydene'nin 1927 yılında Zeki Velidi Togan tarafından bulunup ilim âlemine tanıtılan bir nüshası Bursa Kurşunlu Cami Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Kurşunoğlu, nr. 149). Eserin diğer yazmalarına göre daha iyi olan bu nüsha tabip Gazanfer et-Tebrîzî (ö. 678/1280'den sonra) tarafından istinsah edilip düzeltilmiştir. M. Şerefettin Yaltkaya bunun mukaddimesini Türkçe'ye çevirerek yayımlamış (*Milî Mecmua*, III [Ankara 1937]; s. 1-40), daha sonra aynı kısım Max Meyerhof tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir (*Islamic Culture*, XIX [Haydarâbâd 1945]; s. 323-328). Ferganalı Ebû Bekir Ali b. Osman el-Kâsânî'nin 1299'da yaptığı Farsça tercümenin eksik bir nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde olup (nr. 1789) İran'da neşredilmiştir (nşr. Minûçihir Sitûde – İrec Efşâr, Tahran 1352 hş.). Bîrûnî'nin 1000. doğum yılı münasebetiyle eserin Arapça tam metni ve İngilizce tercümesi, Hakîm Muhammed Saîd, Rânâ İhsân İlahî ve Sâmî Halef Hamârine tarafından diğer nüshaları da dikkate alınarak takdim, ta'lik ve değerlendirmeye birlikte iki cilt halinde yayımlanmıştır (*Al-Bîrûnî's Book on Pharmacy and Materia Medica*, Karachi 1973). Ubeydullah Kerimov'un inceleme ve notlarla Rusça'ya çevirdiği (Taşkent 1974) eseri Abbas Zeryâb da Farsça bir giriş ve notlarla neşretmiştir (Tahran 1370/1991).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 459; Fâzil et-Tâî, "Ma'a'l-Bîrûnî fi Kitâbi's-Şaydene", *MMİl.*, XVIII (1969), s. 13-43; K. M. Habib, "The Kitâb al-Şaidana: Structure and Approach", *Studies in History of Medicine*, I/1, New Delhi 1977, s. 63-79; Rana M. N. Ehsan Elahie, "Sources of Kitâb al-Şaidana of al-Bîrûnî", a.e., I/2 (1977), s. 118-121; Esin Kâhya, "Beyrunî ve Saydana Adlı Eseri", *Araştırma*, XI, Ankara 1979, s. 143-152; Hakîm M. Saîd, "Ebû Reyhân el-Bîrûnî fi dav'i Kitâbi's-Şaydene", *el-Fikrû'l-İslâmî ve'l-ib-dâ'u'l-İlmî*, V/1, İslâmâbâd 1995, s. 69-73; A. Dietrich, "Şandal", *El²* (İng.), IX, 9; a.m.f., "al-Şaydana", a.e., IX, 100-101.

ESİN KÂHYA

SAYFÎ

(الصيفي)

Yaz mevsiminde nâzil olan âyet ve sûrelerin ortak adı

(bk. SÛRE).

SAYFÎ b. ESLET

(bk. EBÛ KAYS).

SAYGI

Sözlükte "riayet edilmesi, yerine getirilmesi gereken, ihlâlî yasak olan; ödev, hak" anlamındaki *hürmet* ve aynı kökten olup "korkmak, çekinmek", mânasına gelen *ih-tirâm* kelimeleri Türkçe'de *saygı* kavramını ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Dinî ve ahlâkî metinlerde gerek kutsala gerekse yüksek şahsiyetlere ve makamlara karşı gösterilmesi gereken saygı **ta'zîm**, **tevkîr**, **ta'zîr**, **tebcîl**, **tefhîm**, **heybet**, **me-hâbet** gibi kelimelerle anlatılmaktadır (*Li-sânü'l-Arab*, "bcl", "fjm", "hrm", "azm", "hyb", "vkr" md.leri; *Kâmus Tercümesi*, I, 288; II, 28, 145; III, 138, 425, 517). İbn Hazm halkın âlimlere karşı duyduğu saygıyı me-hâbet ve tebcîl kelimeleriyle ifade eder (*el-Ahlâk*, s. 21). Ayrıca "korkma, çekinme" gibi anlamlara gelen **havf**, **haşyet**, **takvâ** kelimeleri de tasavvuf ve ahlâk literatüründe patolojik anlamda değil ahlâkî mânada korkuyu, yani Allah'ın buyruklarına saygıyı ifade etmektedir. Nitekim Gaz-zâlî, *havf* kelimesini *hub* (sevgi) kavramının karşıtı diye düşünenler olduğunu belirttikten sonra şöyle der: "Bu görüş doğru değildir; aksine, tıpkı ilâhî güzelliğin idrakinin zorunlu biçimde sevgiyi meydana getirmesi gibi ilâhî azametinin idraki de kaçınılmaz şekilde heybet duygusu uyandırır." Ayrıca Allah'ı sevenler arasında özel yeri bulunanların korkularının sevgi makamında korku olduğunu söyleyerek bu anlamdaki korkuyu sevginin delili sayar (*İh-yâ*, IV, 335-336).

Kur'an-ı Kerim'de ta'zîm, ta'zîr, tevkîr, takvâ, huşû, havf gibi kavramlar geniş anlamda Allah'a saygı için kullanılmaktadır. Feth sûresinde geçen (48/9) ta'zîr ve tevkîr kavramları tefsirlerde "Allah'a saygı ve O'nu yüceltme" diye açıklanmıştır (meselâ bk. Taberî, XXVI, 74-75; Şevkânî, V, 55). Özellikle takvâ kavramı, geçtiği hemen her âyette "Allah'a saygı ve O'nun koyduğu kuralları ihlâl etmekten sakınma" anlamını içermektedir. Takvânın tâzim ile anlam ilişkisini gösteren en dikkat çekici iki örnek Hac sûresinin 30-33. âyetlerinde yer almaktadır. Bu âyetlerde Allah'ın koyduğu kanunlara, O'nun yüklediği ödevlere tâzim gösterilmesi, putlara tapmaktan kaçınılması, yalancı şahitlikten sakınılması, tevhide bağlı kalınması ve Allah'ın şiarlarına (İslâm'ın özelliği sayılan temel ilke ve kurallar) tâzim gösterilmesi gerektiğine işaret edildikten sonra, "Bunlar kalplerin takvâsındandır" buyrulur. Şevkânî bu